

WOJCIECH SMOCZYŃSKI

ETIMOLOGIJOS PASTABOS III¹1. Lie. *kakšlė*

Vabzdžio pavadinimas lie. *kakšlė* 'tarakonas, prūsokas, Periplaneta orientalis', pirmą kartą paliudytas Clavis Germanico-Lituana 1746 (žr. LKŽ V 96), susidaręs, E. Fraenkeliu (LEW 206) nuomone, fonetiškai pakitus praformai *kaslė, kilusiai iš *kas + *-slė*. Čia kalbama apie priesagos *-sl-* vedinį iš šaknies *kas-*, pažįstamos veiksmažodžiams lie. *kasù*, *kàsti* 'graben' ir la. *kasu* arba *kašu* (plg. s.sl. *košo* < *kosjō), *kasu*, *kast* 'scharren, Erde aufwerfen, harken'. Kokybinės apofonijos ide. *e* : *o* atžvilgiu lie.-la. šaknis *kas-* susijusi su slavų *čes-/kos-* > s. sl. *češō*, *česati* 'šukuoti, karšti, kasyti', iter. *košō*, *kositi* 'kirsti, čaižyti, kapoti'. E. Fraenkeliu (l.c) semantinį santykį tarp *kakšlė* ir *kàsti* gretina su vokiečių daiktavardžio *Schabe* (etimologiškai: 'schabendes, fressendes Insekt') ir veiksmažodžio *schaben* santykiu².

E. Fraenkeliu etimologija iš esmės mane patenkina. Tad jeigu prie jos grįžtu, tai darau norėdamas išplėtoti jos formalųjį aspektą. Čia svarbūs du dalykai. Pirma, derėtų parodyti, jog fonetiniai pakitimai, sukūrę

¹ Antrojeje „Etimologijos pastabų“ dalyje (B XXVIII (1) 69–79) analizuojama: 1. lie. *veikslūs* > *veigzlūs*, *gaįstras* > *gaįzdras*; 2. *žaiždras*; 3. *žiēzdrai*, *žiēgždros*; 4. *žvirždai*, *žvirgždai*; 5. *kemzdrinė* ir 6. *kremzlė*.

² Siekiant pateikti dar kitų semantinių paralelių, derėtų atkreipti dėmesį į tokius lietuvių kalbos darinius: 1. *var̃mas* : *veriù*, *vérti* '(etwas Spitzes) hineinstoßen, (mit etwas Spitzem) gegen jemand stoßen; durchbohren' (NdŽ V 271); 2. *vikšras* : b.-sl. **ues-/us-* 'durti' (žr. žemiau §4); 3. *kìn(a)varpa* : *verpiúos*, *véřptis* 'wciskać się, wwiercać się' (Š l a p e l i s, Lenk. liet. k. žod². 577), plg. *várpa* 'Ähre' ir 'das männliche Glied', 4. *kirstùkas* 'panašus į pelę gyvūnėlis, Sorex araneus, Sorex vulgaris; pelė; panašus į pelę vandens gyvūnėlis' (LKŽ V 867t.) : *kertù*, *kįřsti*. Iš slavų kalbų plg. *ovadъ*, le. *owad* 'Insekt', kurią atsižvelgus į baltų-slavų praformą *au-ōdas, padarytą iš sudurtinio veiksmažodžio **au-ēd-* 'abessen, abfressen', galima susieti su daiktavardžiu lie. *úodas* (*ōdas) ir su veiksmažodžiu b.-sl. **ēd-* 'ėsti, valgyti', lie. *ėsti*, s.sl. *jasti*, iter. le. *u-jadać* (žr. W. S m o c z y Ń s k i, Slawisch *ovadъ* und litauisch *úodas*, Studia z dialektologii polskiej i słowiańskiej, Księga ku czci prof. Alfreda Zaręby, Warszawa-Kraków, 1992).

formą *kakšlė̃*, nėra lietuvių kalboje išskirtiniai procesai. Todėl *kakšlė̃* sietina su kitais žodžiais, patyrusiais arba identišką, arba labai panašią į *kakšlė̃* raidą. Antras dalykas tai klausimas, ar veliarinis intarpas nėra susijęs su ekspresyvine derivacija.

Lietuvišką žodį, formaliai gretintiną su *kakšlė̃*, aptarsiu kitame skirsnyje (§2. Lie. *pūkšlė*). Tuo tarpu čia suminėsiu fonetinius pakitimus, kurie turėjo įvykti, kad iš praformos **kas-slė* būtų galima nuosekliai išvesti istoriškai paliudytą *kakšlė̃*. Pagal santykinę chronologiją tai būtų:

1. Degeminacija, t.y. supaprastinimas geminatos *ss*, atsiradusios formantui *-sl-* prisijungus prie leksemos *kas-*: **kas-slė* > **kaslė*. Plg. degeminaciją, būdingą esamajam laikui su priesaga *-sta-*: **gens-sta* > *gęsta* (: praet. *gėso*); **lys-sta* > *lýsta* (: adj. *líesas*).

2. Fonemos /k/ įterpimas prieš inovacinę grupę /sl/: **kaslė* > **kakšlė*. Paralelės: lie. *pavéikslas* iš **pavéislas* < **paveisslas* < **paveitslas* < **paveid-* + *-slas* (žr. B XXVI (2), 162 t.), lie. *veikslūs* iš **veislus* < **veissl-* < **veitsl-* < **veid-* + *-sl-* (žr. Etim. pastabos II, B XXVIII (1) 69).

3. Naujai susidariusios grupės *ksl* pakitimas į *kšl*: **kaslė* > *kakšlė̃*³. Galima tai traktuoti kaip progresyvinės asimiliacijos atvejį (*ks* > *kš*). Plg. kaip paralelę traktavimą tokių priebalsinių grupių, kurios turi intarpinį *k*: **ksl* > **kšl*: lie. *pūslė̃* > **pūkslė* > *pūkšlė̃* (žr. toliau §2); **ksr* > *kšr*: **visras* > **vikšras* > liet. *vikšras* (žr. toliau §3).

Be to, plg. grupės su *k*, įterpto prieš **st*, traktavimą žodžiuose *paūkštis*, *šaukštas* ir *krikštas* (B XXVI (2), p. 163).

Čia sąmoningai praleistos formos, kaip *verkšlā*, *vilgšnas*, *lakštýti*, *váikštýti* ir *bėgšnóti*, *plakšnóti*, kur *s* keičiama į *š* šalia tokio priebalsio *k/g*, kuris yra etimologinis leksemos komponentas.

³ Aiškumo dėlei, reikia pažymėti, jog *F r a e n k e l i s* (LEW 206) nemini degeminacijos *ss* > *s*. Vėlesnės raidos fazes jis supranta taip, jog «das zweite *k* anorganischer Einschub vor dem Zischlaut ist und *š* auf litauischem Boden hinter dem Guttural einem *s* Platz gemacht hat (s. ähnliche Beispiele bei Endzelin Izv. 17, 4, 110ff., sowie Skardžius Lw. 110 s. v. *krikštas*)».

2. Lie. *pūkšlė*

Iš lietuvių kalbos vedinių su sinchronine priesaga *-šl-* gretinimui su *kakšlė* visų pirma tinka žodis *pūkšlė*. Ši paralelė vertinga dėl to, jog *pūkšlė* vartojama sinchroniškai su artimos reikšmės forma *pūslė*. Pastarosios darybinė analizė nesudaro sunkumų. Tai yra refleksas **pūsslė*, kilusio iš *pūt-* + *-slė*. Šis *nomen acti* buvo motyvuotas veiksmazodžio *pučiù* (**putiō*), *pūčiaũ*, *pūsti*. Sugretinus su *pūslė*, į formą *pūkšlė* galima žiūrėti kaip į fonetinį vedinį, kuris susidarė įterpus veliarinį priebalsį bei pakitus *ks* į *kš*: *pūslė* > **pūkslė* > **pūkšlė*.

Fonema *s* resp. *š* žodžiuose *pūslė* resp. *pūkšlė* kilusi iš geminatos *ss*, kuri susiformavo dėl priešistorinės asimiliacijos *t-s* > *ss* morfemų sandūroje. Dėl šios asimiliacijos plg.: *kašlas* iš **kaisslas* < **kait-slas* (: *kaistù*, *kaitaũ*, *kaisti*); *krislas* iš **krisslas* < **krit-slas* (: *krintù*, *kristi*); *našsas* iš **narssas* < **nart-sas* (: *nértu*, *nértėti*); *pusnìs* iš **pussnis* < **putsnis* (: *pučiù*, *pūsti*), taip pat *žašlas* iš **žaislas* < **žait-slas* < **žaid-slas* (: *žáidžiu*, *žáisti*); *spqslai* iš **spqsslai* < **spant-slai* < **spand-slai* (: *spéndžiu*, *spésti*) ir pan.⁴

Į klausimą, kodėl šalia *pūslė* atsirado dubletas *pūkšlė*, nors greta *krišlas* ar *žašlas* nėra paralelių **krikslas*, **žaikslas*, neįmanoma visiškai tvirtai atsakyti. Kol kas galima pateikti, regis, du pamatuotus teiginius: 1. kad *pūkšlė* susiformavo dėl veliarinės epentezės (*sl* > **ksl* > *kšl*), 2. kad lietuvių kalba tikriausiai panaudojo šičia fonetinę naujovę, t.y. fakultatyvinę *k* epentezę; tai atsitiko siekiant formaliai diferencijuoti atsirandančias dviejų leksemų reikšmės, senesnės – *pūslė* ir naujesnės – *pūkšlė*.

⁴ Ta aplinkybė, jog J. O t r e b s k i s (GJL I 366) pateikia diachronines formules, kaip pvz. *kaislas* < **kaitslas* ir *žaislas* < **žaidslas*, t.y. tokias, kurios vietoje asimiliacijos (*ts* > *ss*, *ds* > *ts* > *ss*) ir degeminacijos (*ss* > *s*) veikiau įtaigauja sprogstamojo priebalsio išnykimą grupėse **tsl*, **dsl*, greičiausiai atsirado dėl autoriaus minties šuolių.

Formaliai žiūrint, atrodo taip, tarsi fonemos *k* ir *š*, sukuriančios „fonetini“ derivatą *pūkšlė̃*, įgavo žodžių darybos afikso vaidmenį ir tuo patapo semantinės subordinacijos rodikliais žodžio *pūslė̃* atžvilgiu. Tuo tarpu pragmatiniu-semantiniu požiūriu *pūkšlė̃* galima interpretuoti kaip ‘tokią *pūslė̃*, kuri yra nemaloni, skausminga, nepageidautina ir pan.’, t.y. kaip tokį žodžio *pūslė̃* variantą, kuris turi negatyviosios emfazės ypatybių. Tad iš priešpriešos emfatiškojo *pūkšlė̃* ir neutraliojo *pūslė̃* galima daryti prielaidą, jog veliarinė epentezė drauge su pakitimu *s* į *š* buvo šiuo atveju panaudota kaip ekspresyvinės derivacijos priemonė.

Žodis *kakšlė̃* (žr. §1), regis, patvirtina hipotezę apie intarpo *k* ryšį su ekspresyviaja išraiška. Remiantis semantine diferenciacija, kuri atskiria *pūkšlė̃* nuo *pūslė̃*, žodyje *kakšlė̃* (jis įvardija kirminą, kuris daugeliui yra atstumiantis) galima įžiūrėti deterioracinį variantą su *k* pamatinio žodžio *kaslė atžvilgiu. Pastarasis nebuvo emociškai nuspalvintas ir įvardijo ‘Periplaneta’, adekvatų veiksmui (*kàsti*), kuris, matyt, buvo laikomas būdingu šiam parazitui. Laikui bėgant, *kakšlė̃* prarado savo deterioracinį atspalvį ir pritapo prie neutralios formos *kaslė vartojimo sferos. Šio proceso pabaiga – žodžio *kaslė pakeitimas į *kakšlė̃*. Šitaip suvoktą kalbinį pakitimą liudija būtent pastaba XVIII a. veikale *Clavis Germanico-Lituana*.

Šiuo metu nematau su intarpu *k* kitų žodžių, kuriuos būtų galima semantikos požiūriu sugretinti su *kakšlė̃* ir *pūkšlė̃*. Tačiau viliuosi, jog jų galima surasti, ir tyrinėtojas, geriau už mane išmanantis leksiką, kada nors juos iškels į viešumą. Šią linkmę nurodo tai, kad lietuvių leksikoje yra žodžių su priesaga *-šl-*, kuri laikoma ekspresyviaja *-sl-* atmaina. Plg. *verkšlà*, *vepšlà*, tarm. *šmėkšla* šalia bk. *šmėkla* (Otrębski GJL II 108). Galimas daiktas, varianto *-šl-* iškilimas bei jo vartojimas ypač su kamienais, kurie baigiasi priebalsiu *k* (*verkšlà*), aiškintinas ta pačia priežastimi

– ekspresyvinimo technika, kurią mums atskleidžia žodžių *kakšlė* ir *pūkšlė* etimologija⁵.

3. Lie. *vikšras* ir *vievesà*

Jeigu sutiksime, kad priebalsis *k* žodyje *vikšras* atsiranda tik dėl veliarinės epentezės, tada etimologinę šio žodžio sandarą bus galima traktuoti kaip **vis-ras* ir teigti, jog jis padarytas su priesaga *-r-* iš (išnykusio) veiksmazodžio su apofonine šaknimi **ves-/*vis-/*us-* ‘durti’ (žr. Pokorny IEW 1172). Dėl apofonijos schemos plg. 1. lie. *dves-/dvis-/dus-* formose *dvesiù : dvisėti : dunsù, dùsti*, 2. lie. *kvep-/kvip-/kup-* formose *kvepiù : kvipti : kupėti*.

Formą **vis-* suprantu kaip b.-sl. šaknies **ues-* ‘durti’ konkurencinį (naujesnį) nykstamąjį laipsnį **us-* atžvilgiu. Plg., viena vertus, lie. *ùsnis, ùsnies* (pažodžiui: ‘duriantis augalas’) iš **us-ni-* arba **us-sni-*, kita vertus, vedinį **us-i-* > praslavų **ъchъ, -i* f. ‘utėlė’ (*‘duriantis, scil. insektas’), iš kur r.-s.sl. *věšb* ‘φειρό’, ru. *voš, vši*, s.-ch. *vàš, vāši*, pol. *wesz, wszy*.

Pamatinį laipsnį b.-sl. **ues-* galima įžiūrėti lie. žodyje *vievesà*, acc. sg. *vievesą* ‘Gänselaus, Docophorus adustus’, padarius prielaidą, jog šis žodis yra dūrinys: *vie-vesà*.

Identifikacinis sandas *-ves-* čia reiškė ‘utėlė’. Žr. aukščiau baltų-slavų darinius iš apofoninių laipsnių **us-* ir **uis-*. Determinaciniame sande *vie-* < pralie. **vai-* galima įžvelgti prokalbinį ‘paukščio’ pavadinimą, būtent ide. **Huois*, gen. sg. **Huéi-s*. Plg. 1. s.ind. *véh* m. ‘paukštis’, gen.

⁵ Tuo tarpu dviprasmiška man atrodo grupė (*k*)št formose *likštis, -iēs, rakštis, -iēs, rūgštis, -iēs*, kur priesaga *-sti-* yra ankstesnės *-ti-* variantas, pasitaikantis daiktavardžiuose, kurie padaromi iš veiksmazodžių. Alveolinis *š(t)* į šią grupę galėjo prasiskverbti iš semantiškai artimų vyriškosios giminės daiktavardžių su *-štis*, kaip *dañgštis* (< *dañgstis*), gen. *dañgščio* (< *dañgsčio*), kadangi būtent jų linksniavimas sudarė sąlygas ir asimiliacijai *s’č’* į *š’č’*, ir apibendrinimui *š* į nominatyvo sg. formą (*-stis* → *-štis*).

vėh, acc. *vím*, pl. nom. *váyah*, instr. *víbhih*⁶; 2. lo. *avis* ‘paukštis’ (iš **euis*, gen. **eueis*); 3. arm. *haw* ‘paukštis’ (< **eueis*, *h-* antrinis); 4. gr. *αἰετός* ‘erelis’ (dėl priesagos ši formacija primena augmentatyvą, taigi ‘didelis paukštis?’), kur *ai-* iš *afi-* < **eui-*⁷. Jeigu ši mintis yra teisinga, tai lietuvių kalbai reikėtų suponuoti **uai-ues-ā* kaip pradinę formaciją.

K. Būga (RR I 336, 595, II 325), o po jo R. Trautmannas (BSW 336), J. Otrębskis (GJL II 1) žodyje *vievesà* ižiūrėjo veikiau reduplikacinį darinį *vie-ves-* iš šaknies ide. **ues-* ‘essen, stechen’. Pagrindinis priekaištas šiai hipotezei – tai, kad lietuvių kalboje reduplikaciniuose dariniuose iš esmės nepasitaiko *d i f t o n g o* kaip vokalizmo, būdingo pakartotam skiemeniui. Tokie dariniai, kaip *gėrgėris*, *māgmogis*, *māžmožis* skatina veikiau manyti, jog būtent *t r u m p a s i s* vokalizmas yra pakartoto skiemens savybė.

Formos *vieversys*, *žiežirba* ir upės vardas *Siesartis*, kurios, anot K. Būgos (RR I 336, II 325) ir J. Otrębskio (GJL II 1–2), turėtų patvirtinti reduplikuotą žodžio *vievesà* genezę, tebelieka, mano nuomone, etimologiškai neaiškios. Šiaip ar taip, prieš iškeliant hipotezę apie reduplikaciją, derėtų patyrinėti, ar pradinių skiemenų *vie-*, *žie-* ir *Sie-* (*Sies-*?) nebūtų galima paaaiškinti kaip nominalinių dūrinių redukciją (plg. siūlytą žodžio *vievesà* analizę) arba taip pat kaip nereguliarų fonetinį dūrinio elementų traktavimą (plg., pavyzdžiui, *vič-vienas* kaip elatyvinio posakio *vīs vīenas* univerbizacijos išdava)⁸. Yra ir antrasis pageidautinas

⁶ Žr. M. M a y r h o f e r KEWA III 265.

⁷ Visų praformų rekonstrukcijos pagal J. S c h i n d l e rį (Die idg. Wörter für „Vogel“ und „Ei“. – Die Sprache XV, 144–167). Į lie. žodį *vievesà* autorius neatsižvelgė. Lie. *vievesà* taip pat nenurodo M. M a y r h o f e r i s (KEWA III 265), nors jis užsimeina apie mėginimą susieti s. i. *veh* ir lo. *avis* su lie. žodžiu *višta* [SD s.v. *kwoka, kokosz*], suprantamu kaip **ui-sta*.

⁸ Kitaip apie tai J. O t r e b s k i GJL II 3.

dalykas, į kurį čia reikėtų atsižvelgti. Kas tvirtina, jog *vie-*, *žie-* ir *Sie-* yra šaknų *ver-*, *žir-* ir *sar-* reduplikacijos, pavartotos derivacijos tikslais, tas privalėtų pateikti mums etimologiškai vienareikšmių pavyzdžių, rodančių tą pačią žodžių darybos techniką⁹.

---

⁹ Nuoširdžiai dėkoju dr. Algiui K a l é d a i (LMA) už šio straipsnio vertimą į lietuvių kalbą.